

بررسی جنگ نرم از منظر آموزه های علوی

رقیه بارانی^۱

چکیده

حکومت علوی، به ویژه زمان حکمرانی امیرالمومنین علیه السلام، به عنوان الگویی از حاکمیت عادلانه و اسلامی شناخته می‌شود، و دلایل آن را می‌توان عدالت‌خواهی، پایبندی به اصول اخلاقی و اهتمام به حقوق اجتماعی و انسانی جامعه، در تاریخ اسلام و جهان، دانست. بنابراین، دیدگاه‌های حکومت علوی می‌تواند چارچوبی قوی برای مقابله با جنگ نرم ارائه دهد. جنگ نرم یکی از مفاهیم مهم در دنیای معاصر است، و معنای آن: «استفاده از ابزارهای غیرنظامی برای تحقق اهداف سیاسی و اجتماعی» است و آموزه‌های علوی که منتسب به امیرالمومنین می‌باشد، با وجود حکمت و روش‌های مدیریتی و اجتماعی امام علی (علیه السلام) که در حکومتشان جریان داشته، می‌تواند برای تحلیل جنگ نرم و روش‌های مقابله با آن مفید باشد. بنابراین هدف از انجام این تحقیق، بررسی جنگ نرم از منظر آموزه های علوی با استفاده از روش توصیفی و مطالعات کتابخانه ای بوده است. نتایج بررسی یافته های تحقیق نشان داد، سخنان امیرالمومنین علی علیه السلام در راستای تقویت افکار و رفتارهای مثبت اجتماعی و فرهنگی بوده، و راه حل اساسی در زمینه مقابله با جنگ نرم، بر پایه تقویت ایمان، عدالت، آگاهی‌بخشی، شفافیت و وحدت قرار داشته و بسیار کارآمد است، این راهبردها، نه تنها در زمان امام علی (علیه السلام)، بلکه در هر زمانی می‌تواند به عنوان راهکارهایی مؤثر در مقابله با چالش‌های فرهنگی و روانی که از سوی مخالفان اعمال می‌شود، مورد استفاده قرار گیرد. با بهره‌گیری از این آموزه‌ها، می‌توان به تقویت بنیه فرهنگی و اجتماعی جامعه پرداخته و رویارویی مؤثرتری با تهدیدات جنگ نرم داشت.

واژگان کلیدی: آموزه های علوی، جنگ نرم، جنگ.

^۱. طلبه سطح دو. حوزه علمیه خواهران زینبیه (سلام الله علیها) شهرستان زهک. شماره تماس: ۰۹۳۰۵۸۴۳۳۷۴.

جنگ نرم در مقابل جنگ سخت مورد استفاده قرار می گیرد. جنگ نرم، یک نوع جنگ مدرن و به روز بوده که توسط کشورهای استعمارگر از جمله کشور آمریکا برای رسیدن به اهداف خود ابداع شده است که در این نوع جنگ از سلاح گرم، جنگ و خون ریزی خبری نیست بلکه در این نوع جنگ از ابزارهای نرم مثل رسانه های جمعی، سینما، تئاتر، موسیقی، نهادهای مردمی و سازمانها و گروه های سازمان یافته برای رسیدن به هدف و مقاصد مورد استفاده قرار می گیرد. ماهیت این نوع جنگ به دور از خشونت، خونریزی، اسلحه گرم بوده بلکه به ذهن و اندیشه ها نفوذ کرده و عقاید و ذهن ها را توسط ابزارهای نرم مورد هجوم قرار داده و آن را تغییر می دهد.

امروزه یکی از مهمترین ابزارهای ضربه زدن و از بین بردن ارزشهای دینی در جوامع اسلامی بهره گیری از جنگ نرم است این استراتژی همواره در طول تاریخ تا به امروز به منظور تأثیرگذاری بر اذهان کارگزاران حکومتی و بخصوص عامه مردم مورد استفاده قرار گرفته است و تفاوت آن در طول ادوار مختلف در روشها و ابزارهای آن است یکی از ادوار پر استفاده از جنگ، نرم زمان حکومت امام علی (علیه السلام) است؛ زیرا محل تقابل گروههای مختلف با رویکردهای متفاوت بود جایی که اصحاب جمل برای مشروع جلوه دادن حرکت خود جهت همراه کردن اذهان عمومی دست به جنگ روانی زدند؛ اصحاب صفین با دو سردمدار خود یعنی معاویه و عمرو عاص از پیشتازان جنگ نرم در طول تاریخ هستند و اصحاب نهروان که به واسطه همین جنگ نرم بازیچه دست اصحاب صفین قرار گرفتند صحنه تقابل امام علی (علیه السلام) با عملیات روانی این گروهها را میتوان در نهج البلاغه مشاهده کرد. نقش پررنگ جنگ نرم در دوره حکومت امام (علیه السلام) در کنار منش الهی ایشان می تواند راهکار مناسبی در جهت مقابله با جنگ نرم در اختیار ما قرار دهد؛ لذا این جستار در صدد است با استفاده از روش توصیفی تحلیلی ماهیت و ابعاد عملیات نرم در نهج البلاغه را مورد بررسی قرار داده تا در این رهگذر راهبردهای امام علی (علیه السلام) را در مقابله با جنگ نرم تبیین و تحلیل نماید.

۱. تعاریف و مفاهیم

الف: تعریف جنگ

واژه جنگ (war) به معنی خصومت، دشمنی، رقابت، درگیری، نبرد و مبارزه است. همچنین جنگ به معنی مبارزه خونین و مسلحانه گروه‌ها، طایفه‌ها و دولتهای سازمان یافته می باشد. تعارف از جنگ متفاوت و متبایه است. اصولاً از هیچ واژه مربوط به حوزه علوم انسانی، مفهوم یکسانی وجود ندارد؛ از این رو، هرکس و هر اندیشه‌ای جنگ را به گونه‌ای تعریف می کند که با تعریف دیگری ناسازگار است. تعدد در تعریف جنگ، تنوع در طبقه‌بندی و انواع آن را نیز پدید می آورد. به اعتقاد آلن بیرو: «واژه ی جنگ از ریشه ی آلمانی weita گرفته شده که به معنای آزمون نیرو با استفاده از اسلحه بین ملت ها (جنگ خارجی) یا گروه های رقیب در داخل یک کشور (جنگ داخلی) صورت می گیرد.» بنابراین جنگ ستیزه ی خشن و منظمی است که بین دو یا چند اجتماع مستقل در می گیرد. گاستون بوتول پس از برشمردن تعدادی از ویژگی های جنگ ها تعریفی از جنگ را ارایه می دهد: جنگ مبارزه ی مسلحانه و خونین بین گروه های سازمان یافته است.^۱

ب: جنگ نرم

جنگ نرم همزاد شکل گیری زندگی اجتماعی انسان و حکومتهاست.^۲ برای تعریف جنگ نرم، اصطلاحات مختلفی وضع شده است. جنگ نرم از لحاظ بررسی های علمی، مفهومی نوین و از جنبه تاریخی، مفهومی بسیار کهن دارد.^۳ جنگ روانی که در منابع به عنوان شگفت انگیزترین پدیده اجتماعی از آن یاد می شود ریشه در اعماق و حیات انسانی و اعصار گذشته دارد.^۴ آنچه با عنوان جنگ نرم مطرح می شود در ادبیات غرب بیشتر به «قدرت نرم» شناخته شده که زیربنای فکری آن اولین بار توسط جوزف نای نظریه پرداز برجسته آمریکایی در مقاله ای در نشریه آتلانتیک (مارس ۱۹۹۰)، به شکلی علمی مطرح شد.^۵ وی در این مقاله می گوید: «اگر آمریکا تنها ۲ درصد از مبلغ ناخالص داخلی را به برنامه ای اختصاص دهد که هم آموزش داخلی را ارتقاء داده و هم کمک های مؤثر و

۱. بارونیان، شخصیت پردازی در داستان های کوتاه دفاع مقدس، ص ۱۴

۲. قربانزاده سوار و ناطقی؛ جنگ نرم و جمهوری اسلامی، ص ۱۳۱

۳. جمعی از مؤلفان، دانستنی های سیاسی ویژه جنگ نرم، ص ۸

۴. متفکر؛ جنگ روانی، ص ۱۱

۵. مرادی؛ کاربرد فنون تبلیغات در جنگ نرم، ص ۷۲

اطلاعات موردنظر را به خارج برساند، به قدرتی متفاوت و عمیق‌تر از قدرت سخت دست می‌یابد که به آن می‌گوییم، قدرت نرم».^۱

نای در کتاب «موظف به رهبری» کوشید برخلاف دیدگاه برتر جهانی مبنی بر افول هژمونی آمریکا، نشان دهد که آمریکا نه تنها به لحاظ قدرت نظامی و اقتصادی، بلکه در بعد سومی به نام «قدرت نرم» نیز قوی‌ترین کشور به شمار می‌رود. وی این مفهوم را نخستین بار بدین سان تعریف نمود: «قدرت نرم توانایی کسب چیزی است که می‌خواهیم؛ آن هم از طریق جذب نه اجبار». نای در ادامه می‌نویسد: «این نوع قدرت می‌تواند از طریق روابط با متحدان، کمک‌های اقتصادی و تبادلات فرهنگی حاصل شود.^۲ جنگ نرم در برابر جنگ سخت در حقیقت شامل هر گونه اقدام روانی و تبلیغات رسانه‌ای است که جامعه هدف یا گروه هدف را نشانه می‌گیرد و بدون درگیری نظامی و گشوده شدن آتش، رقیب را به انفعال یا شکست وا می‌دارد. جنگ رایانه‌ای و اینترنتی (سایبری) و راه اندازی شبکه‌های رادیویی و تلویزیونی و... اشکال دیگر ابزارهای جنگ نرم هستند.^۳

مهم‌ترین حوزه‌ی اعمال و تأثیرگذاری قدرت نرم بر طرف مقابل، حوزه‌ی رسانه است.^۴ قدرت نرم از طریق تولید و توزیع آموزه‌ها و ارزش‌های خاص و جذاب، بنیان‌های ارزشی و ارکان حمایتی کشور متخاصم را هدف قرار داده و آن را در راستای وضعیت مطلوب خویش تغییر می‌دهد. این گونه تغییرات معمولاً از زیرساخت‌ها و شبکه‌های تولید و توزیع اندیشه‌ها و هنجارها، خصوصاً حوزه‌های آموزشی، فرهنگی و رسانه‌ای آغاز می‌شود. یعنی عرصه‌هایی که معمولاً خارج از افق دید، نظارت و راهبردی سرویس‌های اطلاعاتی سنتی قرار دارد. به تعبیر دیگر قدرت نرم به جای تحمیل و ناگزیر کردن مخاطبان، آنان را متقاعد و همسو می‌سازد و هر نوع مانع یا انگیزه مقاومت ملی، اخلاقی، حیثیتی، هویتی و دینی را از ذهن مخاطب باز می‌ستاند.^۵ برخی از ناظرین با این نظریه موافق هستند که فرهنگ عالی آمریکا برای این کشور قدرت نرم تولید می‌کند.^۶

در جنگ نرم بازیگر عامل به جای سرمایه‌گذاری صریح و سنگین فرهنگی، نسبت به فعال‌سازی حوزه‌های جانبی همچون اقتصاد، حقوق، سیاست، تجارت و ... اقدام می‌کند و از این طریق هنجارهای خود را به آرامی وارد جامعه

^۱. بیگی؛ قدرت نرم، ص ۴۹

^۲. همان، ص ۴۳

^۳. اکبری، پدافند غیر عامل در برخی از جنگ‌های گذشته و اخیر، ص ۹۵

^۴. محمدی نجم؛ نقش رسانه‌های جدید در شکل‌گیری افکار عمومی - بررسی موردی حوادث پس از انتخابات ریاست جمهوری

خرداد (۱۳۸۸)؛ ص ۱۰۸

^۵. رنجبران، جنگ نرم، ص ۲۷

^۶. قربانزاده سوار و ناطقی، جنگ نرم و جمهوری اسلامی، ص ۱۳۲

هدف می نماید. در این وضعیت اگر چه تهاجم فرهنگی موضوعیت ندارد امام نفوذ فرهنگی رخ می دهد که پیامدهای منفی خاص خود را دارد.^۱ و فرهنگ یکی از منابع قدرت نرم است و به لحاظ تأثیرگذاری در حوزه‌های مختلف اجتماعی می‌تواند رفتار بخشهای مختلف اجتماع را تحت تأثیر قرار دهد و جامعه را به گروه‌های متعدد در اجتماع تقسیم و سبک زندگی آحاد جامعه براساس فرهنگ پذیرفته شده و مقبول اجتماعی تنظیم گردد. بنابراین جنگ نرم منابع قدرت نرم را هدف قرار می دهد و در پی تضعیف یا غیر فعال سازی منابع اعتقادی، ایمانی و انسانی و قدرت بازیگر مقابل است.^۲

جنگ نرم نبرد همه جانبه، تدریجی، متناوب و متنوع و منعطفی است که اهداف داخلی آن در برگیرنده فرو پاشی، براندازی از درون، استحاله و بی ثبات سازی است. در بعد داخلی جنگ نرم از تاکتیک‌های متنوع و منعطفی استفاده می‌شود که برخی از آنها شامل نافرمانی مدنی، مشروعیت زدایی، بی اعتبار سازی، اعتمادزدایی از نظام، اختلاف افکنی، ناکار آمد جلوه دادن نظام، ایجاد نارضایتی، القای غم و یاس و وحشت، بحرانی جلوه دادن کشور... می‌گردد که در فازهای کوتاه مدت، میان مدت و بلندمدت صورت می‌پذیرد. در بعد بین المللی هدف جنگ نرم، مهار و مترو سازی کشور هدف، از طریق اعمال محدودیت و تحریم‌های سیاسی، اقتصادی و اجماع سازی جهانی علیه ایران است. ضمن آنکه تصویرسازی‌های غلط و شیطانی از اسلام و انقلاب اسلامی ایران در افکار عمومی جهان در قالب سناریوهای اسلام هراسی و ایران هراسی را نیز باید به آنها اضافه کرد.^۳

پ: جنگ نرم از دیدگاه قرآن

با توجه به تعاریفی که از جنگ نرم انجام گرفت، می‌توان تبیین و تشریح و تحلیل ابعاد آن را از درون آیات شریفه قرآن جستجو نمود. خداوند در قرآن، وجود جنگ نرم و تلاش پنهان دشمنان و شیطان را جهت راه اندازی آن هشدار می‌دهد و سپس سردمداران این تهدید بزرگ را معرفی کرده و عاقبت بطور مفصل روش‌های بر اندازی نرم توسط دشمنان جریان حق را افشاء می‌نماید. خداوند متعال پس از هشدار به وجود جنگ نرم، دشمنان شیطان را تشکیل دهند اصلی این تهدید می‌داند که شیوه او نیز دقیقاً مطابق با ویژگیهای جنگ نرم است یعنی حرکتی آرام، تدریجی، بلند مدت و نرم افزارانه. قرآن در این باره می‌فرماید: «از گام‌های شیطان پیروی نکنید چه آنکه او دشمن آشکار شماست». جمله (گام‌های شیطان) اشاره به یک مسئله تربیتی دارد و آن اینکه انحراف‌ها و

۱. افتخاری، انقلاب رنگی، طراحی چهارچوب تحلیلی در انقلاب رنگی و جمهوری اسلامی ایران، ص ۴۱

۲. افتخاری، دوچهره قدرت نرم، معنا و مفهوم، قدرت نرم و سرمایه اجتماعی، ص ۱۰

۳. احمدی و همکاران، از تهاجم فرهنگی تا جنگ نرم، ص ۲۲

نتیجه گیری

پیروی از سیره امام علی (علیه السلام) و عبرت گرفتن از رفتار آن حضرت می تواند ما را در شناسایی دشمنان و نحوه برخورد با آنها یاری دهد. دشمن در هر عصری وجود دارد و آنچه تفاوت مینماید . نوع نبرد و راهکارهای مقابله با آن است؛ چراکه در جنگ همیشه سلاح نظامی صرف ، کارگر نیست؛ چه بسا که دشمن به دنبال براندازی نرم یا همان جنگ نرم بوده و با استفاده از ابزارهای فرهنگی و تبلیغاتی نقش مؤثرتری را ایفا نماید و بدون نبرد نظامی، افراد را در جهت اهداف موردنظر خود سوق دهد؛ چه اینکه این نوع نبرد از آغاز تمدن بشر، امری معمول و رایج بوده است. از این رو اصل دشمن شناسی و شناخت مکانیزم های جبهه دشمن در جهت بیداری اسلامی از موضوعات مهم و غیرقابل اغماض است. حضرت علی (علیه السلام) انواع دشمنان را در چهار نوع دسته بندی نموده اند که از میان این چهار نوع دشمن انسان (۱) دشمنی نفس (۲) دشمنی شیطان ۳ دشمنی فرد ۴ دشمنی بشریت، دشمن نوع چهارم از طریق جنگ نرم می تواند انسان را گمراه نماید در زمان حضرت علی (علیه السلام) عملیات روانی از مهمترین عوامل پیشبرد جنگ بود، دشمنان اسلام و امامت با ترفندهایی چون شایعه ، تفرقه، ایجاد رعب و وحشت جعل و تحریف ، حدیث تخدیر و غیره به دنبال به دستگیری امور بودند و سپاهیان حق با روشن ،گری ،افشاگری برقراری مناظرات خلق شعارهای حماسی و کوبنده و سعی در خنثی کردن نقشه های دشمنان داشتند حضرت علی (علیه السلام) با تدبیرهای بجا و استراتژیهای عالی در برخورد با این تبلیغات و به کارگیری شیوه های روانی ،مناسب در بسیاری از این موارد پیروز شدند و گاهی هم به علت نافرمانی و عدم همراهی یارانش به نتیجه مطلوب الهی خود نرسیدند. از این رو باید گفت در جامعه کنونی که در بیان رهبر بزرگوار انقلاب حضرت امام خامنه ای (مدظله تحت عنوان حساس پیچ تاریخی برای مسلمانان نام گذاشته شده و جنبش بیداری اسلامی را می طلبد، نسل حاضر میتواند با الگو گرفتن از سیره امیر مؤمنان (علیه السلام) در پاسداری از نظام حق و ایستادگی در برابر دشمنان جبهه حق که از روشهای نوین تبلیغاتی جنگ نرم برعلیه جامعه و ملت اسلامی استفاده می کنند؛ کوشا باشند.

منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

۱. ابراهیمی شهروز؛ جنگ نرم ، چاپ هفتم ساحل ، اندیشه تهران ۱۳۹۱
۲. ابن ابی الحدید، ابو حامد. شرح نهج البلاغه . اول. بیروت: دارالکتب العلمیه. ۱۴۱۸.
۳. ابن سعد، ابو عبدالله محمد. طبقات الکبری . تحقیق محمد عبدالقادر عطا. اول. بیروت: دارالکتب العلمیه. ۱۴۱۰.
۴. ابن کثیر، عمادالدین. البدایه و النهایه . ششم. بیروت: مکتبه المعارف. ۱۴۰۹.
۵. احمدی، مجتبی؛ زارع درخشان، ابوذر؛ همازاده ابیانه، حسین ، از تهاجم فرهنگی تا جنگ نرم، چاپ اول، شرکت انتشارات کیهان. ۱۳۸۹
۶. آریان پور، منوچهر. فرهنگ انگلیسی به فارسی، چاپ یازدهم، تهران: جهان رایانه. ۱۳۸۵.
۷. استوار، مجید. نقش نمادهای شیعه در پیروزی انقلاب اسلامی ایران، فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، جلد ۴۲، شماره ۴، ۳۹-۲۳. ۱۳۹۱ ش.
۸. افتخاری، اصغر، انقلاب رنگی، طراحی چهارچوب تحلیلی در انقلاب رنگی و جمهوری اسلامی ایران، ویراسته فرزاد پور سعید، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی. ۱۳۸۷
۹. افتخاری، اصغر، دوچهره قدرت نرم، معنا و مفهوم، قدرت نرم و سرمایه اجتماعی، جلد اول، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، پژوهشکده مطالعات بسیج. ۱۳۸۷
۱۰. اکبری، عباس ، پدافند غیر عامل در برخی از جنگ های گذشته و اخیر، شماره ۱۷، چاپخانه نهجا. ۱۳۸۸
۱۱. بارونیان، حسن، شخصیت پردازی در داستان های کوتاه دفاع مقدس، اول، تهران، بنیاد حفظ آثار؛ ۱۳۸۷

۱۲. بهشتی، احمد. اندیشه سیاسی - تربیتی علوی در نامه‌های نهج‌البلاغه. چاپ دوم. قم: بوستان کتاب. ۱۳۸۹
۱۳. بیگی، مهدی؛ قدرت نرم، با مقدمه دکتر محمدباقر خرمشاد، چاپ دوم؛ اردیبهشت ۱۳۸۹، چاپ سوم: شهریور ۱۳۸۹، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع). ۱۳۸۹
۱۴. جرداق، جورج. بخشی از زیبایی‌های نهج‌البلاغه. مترجم: محمدرضا انصاری. چاپ اول. تهران: کانون انتشارات محمدی. ۱۳۷۳
۱۵. جمعی از مؤلفان، دانستنی‌های سیاسی ویژه جنگ نرم، معاونت سیاسی، ویژه کارکنان ناجا، انتشارات سازمان عقیدتی سیاسی ناجا. ۱۳۹۰
۱۶. جنیدی، رضا، تکنیک‌های عملیات روانی و شیوه‌های مقابله، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۸۹.
۱۷. جوانی، یدالله، راهکارهای سخت برای مقابله با جنگ نرم، روزنامه اطلاعات، شماره ۲۴۶۸۲. ۱۳۸۸
۱۸. خامنه‌ای سید علی؛ دیدار با جمع کثیری از بسیجیان کشور حسینی امام خمینی رحمه الله علیه، تهران، ۱۳۸۸.
۱۹. ذهبی، شمس‌الدین أبو عبدالله. تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام. المحقق: الدكتور بشار عوَّاد معروف. اول. بیروت: دار الغرب الإسلامي. ۲۰۰۳ م.
۲۰. رنجبران، داود، جنگ نرم، چاپ ششم، تهران: ساحل اندیشه. ۱۳۸۸
۲۱. سمعانی، حافظ ابوسعید. فضائل الشام. مصحح: عمرو علی عمر. اول. دمشق: دارالثقافه العربیه. ۱۴۱۲
۲۲. شهبازی بهنام و، فرخی، امین، تکنیک‌های عملیات روانی امام علی (ع) در رویارویی با دشمنان، مطالعات دفاعی و امنیتی، بهار ۱۳۸۷، شماره ۵۰ صفحات ۷۹-۳۹
۲۳. ضیغمیان، سید محمد، جنگ نرم از دیدگاه قرآن، ۱۳۸۸
۲۴. طالقانی، محمود. پرتوی از نهج‌البلاغه. دوم. تهران، وزارت ارشاد. ۱۳۷۴.

۲۵. عسکری، سید مرتضی. نقش ائمه در احیای دین. چاپ سوم. قم: انتشارات علامه عسکری. ۱۳۹۱.
۲۶. عسکری، سید مرتضی. نقش عایشه در تاریخ اسلام. چاپ اول. قم: دانشکده اصول الدین. ۱۳۷۷.
۲۷. قربان زاده سوار، قرانعلی و ناطقی، هاشم؛ جنگ نرم و جمهوری اسلامی؛ فصلنامه علمی - تخصصی عملیات روانی؛ سال هشتم؛ ش ۳۱: ۱۴۶-۱۲۹. ۱۳۹۰.
۲۸. متفکر، حسین؛ جنگ روانی؛ چاپ سوم؛ تهران: بهار. ۱۳۸۵.
۲۹. مجلسی، محمدباقر. بحارالانوار. بیروت: الوفا. ۱۴۰۴.
۳۰. محدث نوری، حسین. مستدرک الوسائل. قم: آل البیت. ۱۴۰۸.
۳۱. محدثی کاظم؛ راهبردهای مقابله با دشمنان نظام، اسلامی پژوهشکده علوم اسلامی امام صادق، تهران، ۱۳۹۵.
۳۲. محسنیان راد، مهدی. ارتباط شناسی، چاپ هفتم، تهران: سروش. ۱۳۸۵.
۳۳. محمدی سیرت علی و موسوی، نیا، رضایه یافتی اسلامی در مفهوم سازی بنیادی عملیات روانی مطالعه سیره نظامی امام علی (ع)، نشریه ادبیات پایداری، تهران سال، پنجم شماره نهم دی، ۱۳۹۵.
۳۴. محمدی نجم، سید حسین؛ نقش رسانه های جدید در شکل گیری افکار عمومی - بررسی موردی حوادث پس از انتخابات ریاست جمهوری خرداد (۱۳۸۸)؛ فصلنامه علمی - تخصصی عملیات روانی؛ سال ششم؛ ش ۲۴: ۱۰۸-۹۶. ۱۳۸۸.
۳۵. مدرسی، هادی. أخلاقیات الإمام علی أمير المؤمنين علیه السلام: قراءة فی تعاملات الإمام من موقع المؤمن الصادق و المعارض المخلص، و الحاكم العادل. چاپ اول، بیروت: دارالعلوم. ۱۴۳۱.
۳۶. مرادی، حجت الله؛ کاربرد فنون تبلیغات در جنگ نرم؛ فصلنامه علمی - تخصصی عملیات روانی؛ ش ۲۳: ۷۵-۹۶. ۱۳۸۸.
۳۷. مصباح یزدی، محمدتقی. کاوش ها و چالش ها. چاپ دوم. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۲.

۳۹. مطهری، مرتضی. مجموعه آثار. ج ۲۷. چاپ اول. تهران: صدرا. ۱۳۹۲

۳۹. مکارم شیرازی، ناصر. پیام امام امیرالمؤمنین(ع): شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه. چاپ پنجم. قم: امام علی بن ابی طالب(ع)، ۱۳۹۶.

۴۰. منقری، نصرین مزاحم. وقعة الصفین. چاپ دوم. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی. ۱۴۰۳